
Srednja Europa

Pregledni članak
327.39(4-191.2)(091)

Mitteleuropa. Prilog povijesti germanskih ideja Srednje Europe do 1919. godine

TIHOMIR CIPEK*

Sažetak

Autor razmatra germanske ideje Srednje Europe do kraja Prvog svjetskog rata. Najprije ukazuje na različita značenja pojma Srednje Europe i na njegovu (ne)prisutnost u enciklopedijama i leksikografskim priručnicima. Zatim je prikazao ideje Srednje Europe njemačkih i austrijskih mislilaca, koje je određuju kao različite načine političke, kulturne i gospodarske organizacije srednjoeuropskog prostora. Pokazalo se kako su germanske ideje Srednje Europe nastojale politički povezati razdvojeni njemački etnos, zaštititi ga od utjecaja "dekadentnog" Zapada, te stvoriti branu prema Rusiji. Zaključio je kako germanske ideje Srednje Europe u osnovi imaju predodžbu njemačke povijesti kao "posebnog puta" (der Sonderweg). Stoga su, zasnovane na romantici i odbijanju liberalnodemokratskih vrijednosti, uzrokovanim slabošću njemačkog građanstva, mladoj naciji nastojale zajamčiti ekskluzivan prostor, Srednju Europu, te joj osigurati svjetskopovijesni značaj.

Uvod

Srednja Europa, kao i sama Europa, nije jasno geografski određen pojam. Odnosno, kako je to istakao Edgar Morin, "Europa je postala zemljopisnim pojmom samo zato što je postala historijskim pojmom".¹ U antičko doba, Europom su Grci nazivali nepoznati kontinentalni sjever naseljen barbarskim plemenima. Nejasno je zašto su ga imenovali po kćeri feničanskog kralja, koju je oteo moćni Zeus i odveo na Kretu.² Svejedno, važno je da su Grci kontinentalnom zaleđu okrenuli leđa i orijentirali se prema Sredozemnom moru. Kontinentalno zaleđe stupilo je na scenu erup-

* *Tihomir Cipek*, asistent na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu na predmetima Povijest hrvatske političke misli i Suvremena hrvatska politička povijest.

¹ Morin, E., *Misliti Europu*, Revidirano i upotpunjeno izdanje, Zagreb, 1995., str. 65.

² Isto, 65.

tivnim energijama kojima je razrušilo Rimsko carstvo. Tada započinje priča o Europi i europskom identitetu utemeljenom u grčkoj filozofiji, rimskom pravu, kršćanstvu, znanstveno-tehničkom razvoju i ljudskim pravima, koju je zanimljivo ispričao Morin. Europa dakle postaje geografski jasan pojam tek svojim ulaskom u historiju. Slično je i sa Srednjom Europom. Ona se javlja preko političkog posredovanja, preko ideja Srednje Europe - "Mitteleurope". Upravo su ideje o političkoj organizaciji srednjoeuropskog prostora brojnih nacija i zemalja predmet našeg razmatranja. Nastojat će prikazati germanske ideje Srednje Europe djelatne u europskoj povijesti političkih ideja do kraja Prvog svjetskog rata.

Pojam Srednje Europe

Pojam Srednje Europe nikada nije označio jedno točno određeno zemljopisno područje. Ideje Srednje Europe su tako monogozložne kao i politička strujanja 19. stoljeća. Zbog toga snalaženje u tom vrtlogu ideja i planova istraživačima nije nimalo jednostavno. Obrisi Srednje Europe varirali su prema upotrebi i političkim potrebama toga pojma. Svako duhovno strujanje u sredini Europe definira potencijalnu organizaciju tog potkontinenta na svoj način. Nepobitno je da se u europskoj povijesti političkih ideja pojam Srednja Europa javlja u trenucima političke, društvene i geopolitičke krize, koja traži promjenu granica i novi ustroj Europe.

Danas već postaje uobičajeno da se rubna područja Srednje Europe odrede prema trenutnom političkom duhu vremena. Dakle, da se sužavaju ili pak proširuju. Njemački je esejist Michael Rutschky u ovom smislu nedavno zapisao: "U mojoj maloj biblioteci Srednja Europa mogu naći argumente za to da se iz nje treba isključiti Novi Brandenburg, Ukrajina i Makedonija, ali također mogu naći argumente da se Novi Brandenburg kao i Skopje uključe. Dakle, tekuće i neodređeno spada po definiciji u utopiju.(...) A mađarski je historičar Peter Hanak rekao: 'Srednja Europa može se naznačiti historijski samo u odnosu prema Istoku i Zapadu i u međusobnoj relaciji'".³

Za preciznije određenje ovog pojma od velike pomoći nije ni potraga po enciklopedijskim i leksikografskim priručnicima. U britanskim, ruskim, francuskim, a i u enciklopedijama bivše Jugoslavije, nema odrednice Srednja Europa. Ovim su se fenomenom do sada bavili isključivo njemački leksikografi. Pojam Srednja Europa opće je prihvaćen u njemačkom rječniku 1914. godine oko rasprave o knjizi F.Naumanna *Mitteleuropa* i ciljevima rata. Ostali su konkurirajući pojmovi tada bili potisnuti, kao, primjerice termin "Međueuropa" (*Zwischeneuropa*). Pojam Srednje Europe

³Rutschky, Michael, *Mitteleuropa, eine kurzfristige Utopie*, *Merkur*, 516, 1992., str. 183-199. Navedeno prema: Le Rider, Jacques, *Mittel-Europa. Auf den Spuren eines Begriffes*, Beč, 1994., str. 7.

bio je u to vrijeme prožet velikonjemačkom ideologijom koja je dovela do Anschlusa, te teorijama o njemačkom životnom prostoru na istoku i prirodnoj ekspanziji prema Rusiji.⁴ Stoga Veliki Herderov leksikon iz 1934. godine ima veliku odrednicu o Srednjoj Europi, koju politički određuje kao područje utjecaja Trećeg Reicha, koje seže od Baltika pa sve do Crnog i Jadranskog mora. U istom je leksikonu naveden pojam Srednje Europe sveden na koncepcije stvaranja njemačko-austrijskog savezništva u drugoj polovici 19. stoljeća.⁵ Najnoviji njemački leksikoni također donose mnoštvo različitih definicija i zemljopisnih odrednica Srednje Europe. No svi taj pojam prikazuju kao različite koncepcije političke organizacije srednjoeuropskog prostora. Zemljopisno se u ovaj prostor ubrajaju različite države, no "sve definicije nastoje ovaj prostor razgraničiti i od Istoka i od Zapada kao osobiti povijesno-kulturni prostor germanskog sjevera, zapada i juga i slavenskog istoka i jugoistoka".⁶ Naravno, ovakva je odrednica proizašla iz njemačkog kuta gledanja. Motrište slavenskih nacija govorilo bi o slavenskom zapadu i jugozapadu. Svejedno, bitno je naglasiti da unutar ideja političke federalizacije ili konfederalizacije srednjoeuropskog prostora, postoje dvije osnovne smjernice, o kojima ovisi i zemljopisno određenje ovog prostora.

Germanske i slavenske ideje Srednje Europe

Germanske ideje Srednje Europe ovaj prostor doživljavaju kao federaciju ili konfederaciju zemalja pod njemačkim ili pak pod utjecajem Habsburške monarhije. Osnovni je cilj ovih koncepcija da se političkom organizacijom ovog prostora spriječi prodor ideja Francuske revolucije i velikoruskog carizma, prurušenog u panslavizam.

Slavenski mislioci sanjali su o Srednjoj Europi kao političkoj zajednici samostalnih država malih naroda, koji bi stupili u federativni lili konfederativni savez da bi se zaštitili od njemačkog Dranga nach Osten ili agresivne politike Rusije. Doduše, i u njih je kao obrambeni refleks ponegdje prisutan, barem u primisli, plan slavenske dominacije u Srednjoj Europi.⁷

⁴La Rider, Jacques, op. cit., str. 8.

⁵*Der Große Herder*, 4. izd., tom 6, Freiburg im Breisgau, Herder Verlagsbuchhandlung, 1934., str. 494-498. Vidi i: *Brockhaus-Enzyklopädie*, 19. izdanje, Mannheim, Brockhaus, 1991., sv.14, str. 671-672.

⁶Hecker, Hans, Mitteleuropapläne als Versuche einer europäischen Friedensordnung, u: isti i Spieler, Silke, (Hrsg.), *Die historische Einheit Europas. Ideen - Konzepte - Selbstverständnis*, Bonn, 1994, str. 135.

⁷Od slavenskih su mislilaca ideju Srednje Europe, na prostoru temeljito preuredene Habsburške monarhije, zagovarali František Palacký i Stjepan Radić. Zanimljivo je da se Palackijeva ideja tematizira u svim djelima o Srednjoj Europi, dok je Radićeva, iako razrađenija, gotovo nepoznata. Radić je u srednjoeuropski

Istraživanje povijesti ideje Srednje Europe vodi do najvećih kriznih momenata nove europske povijesti: do Francuske revolucije 1789., do revolucija 1848., do prusko-austrijskog rata 1866., do proglašenja Drugog carstva 1871., do godina Prvog svjetskog rata i mirovnih sporazuma između 1914.-1919., do Drugog svjetskog rata i konačno do raspada sovjetskog imperija 1989. Uvijek kad su se granice i geopolitička ravnoteža te zemljopisna karta Europe izmijenile, javljala se nova rasprava o Srednjoj Europi.⁸

U ovom tekstu razmotrit ćemo ideje Srednje Europe u germanskoj političkoj misli (njemačkoj i austrijskoj), djelatne u europskoj povijesti političkih ideja do kraja Prvog svjetskog rata.

Germanske ideje Srednje Europe

Snaga Srednje Europe često je u germanskoj misaonoj tradiciji izvedena iz ideje sredine, centra i ravnoteže. Ustvrditi da je Njemačka bila dio Srednje Europe, daje uvijek naslutiti i značenje da Njemačka i tvori sredinu Europe. Ovaj narcizam spoznaje nacije kao središta jednog kontinenta, kao dodirne točke civilizacija Istoka i Zapada, nosi sa sobom sliku da se taj prostor neprestano trebao boriti za svoj identitet, od ideje središta do predodžbe o pravoj sredini, a između dva ekstrema mali je korak.⁹ Svijet njemačkog govornog područja vidi se zbog toga kao mjesto izjednačavanja između zapadnog i istočnog modela. Kao što se Hans Kastrop, junak iz

savez ubrajaao Galiciju, Češku, Ugarsku, *alpinsku* Njemačku (Austriju) i Hrvatsku. One bi po njegovu detaljnom planu oblikovale *Podunavski savez država i naroda*. Vidi, Radić, Stjepan, *Slavenska politika u Habsburžkoj monarkiji*, Zagreb, 1906.

⁸Od trenutka pada Berlinskog zida i propasti istočnog bloka i oslobođenja naroda, Srednja je Europa u Njemačkoj i Austriji ponovo uvedena u raspravu. Prvi znakovi njezina oživljavanja vidljivi su u SR Njemačkoj između 1985. i 1986. godine. Kongres SPD-a (Socijaldemokratske partije) održao je 1986. u Nürnbergu raspravu o toj temi, na kojoj su sudjelovali Peter Glotz i tadašnji austrijski kancelar Fred Sinowatz. Sljedeće je godine zaklada Friedrich-Ebert u Berlinu organizirala raspravu: *Srednja Europa, san, realitet*.

Socijaldemokrati sanjaju Srednju Europu kao mjesto kozmopolitizma i duhovne demokracije. Vidi: Sven Packe i Werner Weidenfeld (Hrsg.), *Traumland Mitteleuropa? Beiträge zu einer aktuellen Kontroverse*, Darmstadt, 1988.

Konzervativno je stajalište o toj temi iskazano u knjizi Bernharda Willmsa i Paula Kleinewefersa, *Erinnerung aus der Mitte*, objavljenoj 1988. godine. Oni su Srednju Europu odredili kao prostor ponovnog njemačkog ujedinjenja. Zagovaraju srednjoeuropsku federaciju s tri glavna grada - Pragom, Bečom i Berlinom, čije bi granice odredio duhovni srednjoeuropski prostor.

U hrvatskoj je javnosti ova tema bila prisutna kao oblik k. u. k. nostalgije. Prvu je ozbiljnu raspravu potaknulo objavljivanje eseja Milana Kundere, *Tragedija Srednje Europe*, *Gordogan*, VII, 1985., str. 289-305. Vidi, *Gordogan*, 9, 23-24, 1987., str. 3-106.

⁹La Rider, Jacques, op. cit., str. 11.

Čarobnog brijega Thomasa Manna, vidi kao posrednik između liberala Talijana Setembrinija i istočnog Židova Naphte.

Uključivanje kulture njemačkog govornog područja u korpus Srednje Europe spada u jednu od najvažnijih postavki interpretacije njemačke povijesti, kao tzv. posebnog puta (*der Sonderweg*). Teza o posebnom putu nastala je najprije kao pozitivno svjedočenje njemačkog identiteta, da bi se rabila i kao ljekoviti korektiv protiv, kako ona kaže, izobličenih zapadnih i istočnih društvenih oblika. Ona je osporavala primjerenost liberanog i demokratskog puta za biće njemačke nacije, kojoj mladost jamči neiskvarenost europskom dekadencijom, te svoj spas i samosvijest treba tražiti u jakoj državi.¹⁰

Trauma Tridesetogodišnjeg rata između katolika i protestanata (1618.-1648.), koji je opustošio Njemačku i spriječio njezino građanstvo da postane činitelj modernizacije, probudila je potrebu za harmonijskim redom u sredini Europe. Ona je u političkoj misli njemačkog govornog područja ujedno sa sobom nosila nostalgiju za Svetim Rimskim Carstvom i njegovom federalnom tradicijom. Došla je do izražaja u državnopravnim spisima Grotiusa i Leibniza. Leibnitz je kao osnovnu vrijednost isticao obranu bespomoćnog njemačkog carstva na zapadu od Ljudevita XVI., a na istoku od Osmanlija. Sjećanja na Sveto Rimsko Carstvo njemačkih naroda nosila su do XX. stoljeća raznovrsne političke ideje i projekte, koji su u njemu vidjeli prve obrise Srednje Europe, a kroz tu ideju nastoje ujediniti i integritati njemačku naciju, odnosno dati joj onu veličinu koja joj po njihovom mišljenju i pripada.

Najstariji germanski plan Srednje Europe izradio je 1814. godine pruski general Karl Friedrich Freiherr von dem Knesebeck (1768.-1848.). On je u svom planu krenuo od geopolitičke situacije koja je, po njegovom mišljenju, nastala nakon pobjede saveznika nad Napoleonom. Smatrao je da se oblikovalo pet blokova snaga: Sjeverna Europa - Skandinavija, Južna Europa - Tursko Carstvo, Zapadna Europa - Francuska, Španjolska i Portugal, te na poslijetku Istočna Europa - Rusko Carstvo. Stoga je u njegovoj ideji Srednja Europa trebala nastati iz Saveza njemačkih država, Austrije i Italije, a kao saveznica podržala bi ih Velika Britanija. Taj sustav država Knesebeck je poimao kao najbolji jamac političkog ravnovesja i neodvisnosti europskih država. Srednja Europa trebala je spasiti slobodu Europe od opasnosti s Istoka, kao što je ona već bila sretno spašena od opasnosti sa Zapada (Napoleona). Radi se o planu vojne sigurnosti Europe od carskog ruskog medvjeda, kojem bi se na zapadu suprotstavio čvrsti srednjoeuropski blok. Velika bi Britanija spriječila savez Rusije sa Francuskom, a Turska i Perzija trebali bi Rusiju ograditi s istoka.¹¹ Uvid u plan

¹⁰O rezultatima rasprave o problemu njemačkog "posebnog puta" vidi: Prpić, Ivan, Pravodobne i zakašnjele nacije, *Politička misao*, XXXIII, 1, 1996., bilj. 12., str. 197-198.

¹¹Hecker, Hans, Mitteleuropapläne als Versuch einer europäischen Friedens-

pokazuje da Knesbeck preko ideje Srednje Europe zapravo nastoji ojačati Prusku, a kako je Rusiju shvatio kao njezina glavnog neprijatelja, vojnom logikom zagovara svojevrsno opkoljavanje Rusije prstenom pruskih saveznika. Navedena geopolitička ideja o potrebi sigurnosti i širenja Pruske, prisutna u Knesebeckovom planu, ostala je jednom od glavnih odrednica njemačkih ideja Srednje Europe.

U Knesebeckovom je planu uočljivo zanemarivanje realnih političkih okolnosti koje su onemogućavale njegovo ozbiljenje. Nije se, naime, smjela zanemariti ruska moć u Europi, koju je Rusko Carstvo izvojevalo u borbi protiv Napoleona. Zato je na Bečkom kongresu 1815. bilo nemoguće ustanoviti djelotvornu koaliciju protiv Rusije.

Male narode Knesbeck i ne navodi u svom planu, oduzeta im je sloboda i pravo na posebnost i samoodređenje. On ih predstavlja kao podređene narode, koji bi u najboljem slučaju smjeli mirno živjeti u velikim anacionalnim carstvima. Tako bi uspavani Grci trebali ostati pod Turskim Carstvom, a Nizozemska i Belgija bi postale njemačke države, čime bi se po njegovom sudu korigirala jedna zabluda u povijesti. Švicarce drži slabićima, koji se utječu u svoju neutralnost. Poljake bi Knesebeck radije vidio bez vlastite države.

Prvenstvo Pruske i njenu toliko željenu predvodničku ulogu njemačkih naroda spriječio je Metternichov sustav. Bečki kongres 1815. godine označio je početak njegove koncepcije, a to znači održavanje tamo stvorenog sustava ravnoteže i konzervativnu orijentaciju triju carstava. Taj je sustav predstavljao oblikovanje i organizaciju Europe, osobito Srednje Europe. Pri tomu je interes nenjemačkih velikih europskih sila bio da se ne dozvoli objedinjenje njemačkih zemalja. Osobito su se Francuska i Rusija, koje su se dugo osjećale kao arbitar Germanije, protivile njemačkom ujedinjenju. Dakle, staro Sveto Rimsko Carstvo njemačkih naroda, koje je obuhvaćalo sredinu Europe, završava svoju povijest već između 1804. i 1806. godine, nakon krunidbe Napoleona I. Nijemci ostaju podijeljeni između više monarhijskih kuća, od kojih su dvije, Habsburgovci i Hohenzollerni, svoju povijesnu misiju vidjeli u obnovi Svetog Rimskog Carstva, te slovile kao mogući ujedinitelji njemačkog etnosa.

Habsburška je uzdanica, knez i ministar predsjednik Metternich (1773.-1859.), sa svoje strane Srednju Europu nastojao oblikovati iz Beča, preko Njemačkog saveza i Austrije. On se trudio sve zemlje Srednje Europe dovesti pod vodstvo Beča, odnosno Habsburgovaca. Srednja je Europa za Metternicha i njegovog savjetnika F.Gentza završavala na Landesstraße, ulici koja je iz Beča vodila dalje na istok. Istočno od Beča, preciznije od granica današnje Austrije oni vide mračno "barbarsko" tajanstvo, puno nepoznatih opasnosti za "uljudenu" politiku Carstva, Balkan. Zato Heinrich

ordnug, u: H. Hecker i Spieler, Silke, (Hrsg.), *Die Historische Einheit Europas. Ideen-Konzepte-Selbstverständnis*, Bonn, 1994., str. 140.

von Srbik naglašava da je Metternich bio odlučni protivnik svih stremjenja prema istoku, jer bi to ugrozilo princip ravnoteže sakrosantnih, što su je on i Gentz ustanovili na kongresu u Beču 1815. godine.¹²

Stoga idealno carstvo za Metternicha, prvog zagovornika austrijske ideje Srednje Europe, uključuje sjevernu Italiju, historijske zemlje Habsburške monarhije i Njemački savez. Ove bi se zemlje i federalnim načelom, kojim bi bile međusobno povezane po mišljenju Metternichovog savjetnika Gentza, trebale suprotstaviti centralizmu jakobinaca republikanske Francuske. On je kao prvi austrijski srednjoeuropejac bio protivnik francuskog prosvjetiteljstva i njegovih vrijednosti. Slobodu je, po Gentzovom savjetu, tumačio kao gubitak izvornih sveza, jednakost kao kolektivizam, a ideja bratstva je po njegovu sudu vodila u građanski rat. Da bi ga spriječila, Metternichova je Srednja Europa trebala čuvati konzervativne vrijednosti, prije svega načelo božanske legitimacije carske i kraljevske vladavine, oslonjene na plemstvo.¹³ Stajalište o Austriji, odnosno Habsbuškoj vladajućoj kući kao središtu Europe, Metternich je zastupao i u godini svoje smrti 1859., kada je zabilježio: “Sadašnja situacija nije nova, ona je nastavak Revolucije... Austrija je 1813. znala služiti kao točka okupljanja u opustošenoj Europi. Europa je ponovo ostvarila jednu pobjedu nad Revolucijom, utjelovljenoj u jednoj osobi (Napoleonu). Kada je ta osoba uništena, Europa je uživala najduži mir zabilježen u analima svoje povijesti”.¹⁴ On dalje nastavlja: “Na čelu Europe (ili što je ista stvar, osnove života na kojima počiva antičko društvo) u punoj jasnoći se postavlja Austrija”.¹⁵

Jedna od vrijednosti kojima se priklonila Metternichova ideja Srednje Europe jest očuvanje katoličke Europe od islama i ruskog pravoslavlja. Metternich je, dakle, jedan od brojnih zagovornika od svih rado prisvajane teze o predziđu kršćanstva.

Metternichova ideja Srednje Europe definitivno je propala u revoluciji 1848. na njegovom vlastitom konzervativizmu, antiliberalizmu i anacionalizmu. Nakon njega javile su se i na habsburškoj i na pruskoj strani nove ideje.

Srednjoeuropsku je ideju zagovarao i Felix Fürst zu Schwarzenberg, nakon revolucije 1848. postavljen za habsburškog ministra predsjednika. On je živio u uvjerenju da je u sili sve, a u idejama ništa. No bio je dovoljno pametan da od drugih preuzme ideje koje je smatrao dobrima. Tako je

¹²Usp., Von Srbik, Heinrich, Metternichs mitteleuropäische Idee, u: isti, *Volk und Reich*, Beč, 1926.

¹³Detaljnije o konzervativizmu i ranim konzervativnim vrijednostima vidjeti, Lenk, Kurt, *Deutscher Konservatismus*, Frankfurt/Main, New York, 1989., str. 59-76.

¹⁴Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar, *Papiere und Aufzeichnungen*, sv. 8, Beč, 1928., str. 620. (Sve navode s njemačkog jezika preveo T.C.).

¹⁵Isto, str. 606.

od baruna Brucka, ministra trgovine i njemačkog trgovca iz Porajnja, preuzeo viziju Srednje Europe.¹⁶ Nastojao je u Njemačkom savezu država zadržati Austriju kao vodeću silu. Težio je 70-milijunskom carstvu, koje bi se protezalo od Mađarske sjeverne Italije pa sve do Baltika. To bi se carstvo oblikovalo na temelju Njemačkog saveza koji je revolucijom 1848. doveden u pitanje, a trebao je preko carinske unije integrirati svoje članice u njemački sustav država. Austrija je na tom planu imala i političke i ekonomske interese. Na taj bi način višenacionalno carstvo sačuvalo stabilnost. Schwarzenberg je išao za očuvanjem nadmoćnog položaja Austrije u Njemačkom savezu.

Ovaj je plan propao, jer ga ostale europske velike sile nisu prihvaćale. Bojale su se razaranja europskog mirovnog poretka, uspostavljenog Bečkim mirovnim kongresom 1815. godine.

Događaji kao što je krimski rat i talijansko ujedinjenje promijenili su sliku europske politike. Bismarck se tada odlučio na tzv. malonjemačko rješenje ujedinjenja njemačkih država pod pruskim vodstvom. Njegovo pristajanje uz malonjemačko rješenje, na njemačku državu bez austrijskih Nijemaca i brojnih nenjemačkih naroda k. u. k. monarhije, izgledalo je kao odustajanje od koncepcije Srednje Europe. Ujedno su druge nacije Srednje Europe, koje nisu živjele u vlastitim državama, počele zahtijevati isto pravo za sebe.

No, Bismarck nije ostao kod carstva iz 1871., nego je sustavom saveza s Austrijom, Ugarskom i Italijom stvorio svojevrstu velikonjemačku varijantu Srednje Europe. Time se promijenio sustav europske ravnoteže, što je izazvalo oprez i protivljenje ruske i francuske vanjske politike.

Planovi Srednje Europe nisu ostali isključivo na razini političkih saveza, nego su dopunjavani ekonomskim i kulturnim aspektima problematike.

Ekonomske aspekte srednjoeuropske ideje razradili su ekonomist Friedrich List (1789.-1846.) i njegov nasljednik Karl Bruck (1798.-1860.). Njihov je cilj bio unutrašnje homogeniziranje Srednje Europe, koja bi trebala obuhvaćati njemačku carinsku uniju sa cijelom Austrijom, kao veliki prometni savez koji počiva na željeznici i kao jedno zatvoreno, na kapitalističkom načinu proizvodnje zasnovano gospodarsko tijelo. Njegovoj carinskoj uniji mogle bi se priključiti, osim habsburškog carstva, i Danska, Nizozemska, Belgija i Švicarska.¹⁷

List je nagovijestio imperijalističke tendencije njemačkog kapitala. On je razmišljao svjetsko-politički i sve je podredio ideji o jedinstvenoj carini, novcu, trgovini, obrazovanju i industrijskom razvoju. Kako mu je pred očima stajala njemačka nacija u budućnosti, on ju je, podržavajući tezu o

¹⁶Taylor, A. J. P., *Habsburška Monarhija 1809.-1918.*, Zagreb, 1990., str. 95-99.

¹⁷Hecker, Hans, op. cit., str. 146.

njezinoj ugroženoj biti, nastojao učiniti bogatom, snažnom i jedinstvenom. Vjerovao je u povijesnu njemačku zadaću, te joj daje ideju Srednje Europe u njezinoj borbi protiv Jugoistoka. Stoga joj pjeva pjesme o iscjeliteljskoj ulozi toplih mora, koja je navodno osobito djelotvorna za Nijemce. Topla mora i prostrane ravnice istoka i jugoistoka trebaju biti cilj njemačke kolonizacije. Ova velika prostranstva, po mogućnosti gospodarskog rasta nalik na američki Divlji zapad, osigurala bi privrednu snagu Listove Srednje Europe.

Srednju je Europu zamislio kao njemačko-mađarski kondominij usmjeren ponajprije protiv Rusije i Engleske. Iz njegovih se iskaza vidi da List nazire težnje ranog imperijalizma. Osjetio je težnju za moć velikih sila, osobito Velike Britanije i Francuske, koja je u tom vremenu izbila na vidjelo. Njemačka je stoga, ističe List, trebala biti spretna i spremna za svoju zadaću.

U svojim je razmišljanima nastojao postići europski mir; promet i privreda trebale bi Srednju Europu povezati u nadnacionalni zatvoreni blok, koji bi na duže vrijeme svoje uspješno djelovanje ostvario i na globalnoj razini. Istodobno bi bio dovoljno snažan da nosi cjelokupni razvoj i odredi poredak u cijeloj Europi.¹⁸

Listu je, kao i Brucku, bilo teško zadobiti podršku za svoje ideje. Oni, naime, nisu uvidjeli složenost problema. Također nisu našli pravi odgovor na temeljno pitanje: naglašavanje ekonomskih i infrastrukturnih aspekata nije odgovaralo na pitanje o nacijama srednje i jugoistočne Europe. Naime, i danas smo svjedoci koje teškoće izazivaju pokušaji ekonomske integracije, koji često uzrokuju sukobe između ekonomskih interesa i svijesti o nacionalnom suverenitetu.

Srednja Europa nije se promišljala isključivo s političkog, vojnog, ekonomskog, nego i sa socijalno-pedagogijskog aspekta. Orijeentalist Paul de Lagarde (1827.-1891.) propagirao je u svojim vrlo popularnim pedagoškim spisima Srednju Europu od Baltika do Jadrana, a kasnije, nakon raspada Turskog Carstva, do male Azije i obala Crnog mora. Pod pruskim bi vodstvom taj prostor trebao stvoriti veliku silu koja bi, prije svega, izražavala moć da se njemački narod naseljavanjem jugoistoka, etničko-genetičkim kultiviranjem nenjemačkih naroda i seoskim načinom života pretvori u novu veličinu i životnu snagu. On nastoji ustrojiti novi europski poredak, Europu koja bi se organizirala oko Srednje Europe. Što se tiče Rusije, korigirao je iz temelja često uvjerenje dijela njemačke političke javnosti o nužnoj suradnji Prusije i Rusije. Historijski neprijatelj ostaje Rusija, a buduća bi Srednja Europa, ističe Lagarde, trebala služiti kao obrana od Rusije. Dugotrajnost na koju su ciljale njegove predodžbe moguća je iz dubinskih, čak biološko-antropoloških prestrukturiranja Srednje Europe. Svoja je razmišljanja publicirao već 50-ih godina 19. stoljeća.

¹⁸Isto, str. 147.

Nakon osnivanja Carstva 1871. istupa protiv Bismarkovog malonjemstva. Time je postigao veliki odjek u javnosti, primjerice u pokretu mladih, kod mladog Thomasa Manna, čak i T. Masaryka. U mnogo čemu je formulirao kasnije ideje nacionalsocijalizma, uključujući masovne zločine protjerivanja i istrebljenja čitavih naroda. Njegov je cilj bilo unutrašnje preoblikovanje Srednje Europe. U biti, radilo se o programu odgoja i razvoja njemačkog naroda do, po Lagardeu, njemu primjerene veličine.¹⁹ Lagarde zbog zahtjeva veličine nastoji revidirati Bismarckovu koncepciju, kao što se prijašnjim planovima išlo za revizijom odluka Bečkog kongresa 1815. godine. Radi ozbiljenja svoje ideje i on je posegnuo za predrasudama prisutnim već kod Knesebecka i podcjenivanjem čitavih naroda.

Ne može se reći da su pokretači ideje Srednje Europe po svaku cijenu propagirali rat radi njezina ostvarenja, ali su mnogi od njih računali s njim kao mogućnošću. U prostoru naseljenom brojnim narodima, koji su se - zahvaćeni nacionalnointegracijskim procesima - postupno oblikovali u moderne nacije koje su težile za samostalnim državama, rat se nije smio isključiti.

U razdoblju Prvog svjetskog rata oblikovana je ideja Srednje Europe Friedricha Naumanna (1860.-1919.). Ovaj prijatelj Maxa Webera i utemeljitelj njemačkog liberalizma u svojoj knjizi *Mitteleuropa* nastoji oblikovati ratne ciljeve Njemačke i Austro-Ugarske. Prije nego je postao liberal, Naumann zagovara kršćansko-socijalnu ideologiju. Nakon propasti 1896. godine njegovom inicijativom organiziranog Nacionalno-socijalnog udruženja (Nationalsozialer Verein), koje je trebalo promicati kršćansko-socijalne ideje među radništvom, pridružio se organizaciji lijevih liberalnih stranaka: Slobodnomnom udruženju. Kao njihov član izabran je 1907. godine za poslanika u berlinskom parlamentu. Tri godine kasnije sudjeluje na osnivačkom kongresu Napredne pučke stranke (Fortschrittlicheh Volkspartei), nastale od tri liberalne grupacije. Za doprinos razvoju modernog njemačkog liberalizma odužili su mu se današnji njemački liberali FDP, imenujući svoju političko-obrazovnu organizaciju Friedrich-Naumann-Stiftung.²⁰

Nasuprot svome liberalizmu u unutrašnjoj politici, Naumann je u vanjskoj politici zastupao imperijalističko gledište. Njegove vanjskopolitičke zamisli polaze od darvinističkog modela borbe rasa i nacija za opstanak. Smatra da se njemački narod na početku 20. stoljeća nalazi u uzlaznoj fazi svoga kulturnog i privrednog razvoja, a taj razvoj treba pratiti odgovarajuća ekspanzionistička vanjska politika. Do Prvog svjetskog rata mislio je ponajprije na kolonijalnu ekspanziju, no kako je ona onemogućena, najprije im-

¹⁹Usp. Stern, Fritz, *Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland*, Bern/Stuttgart/Wien, 1963., str. 25-123.

²⁰Detaljnije o Naumannovom doprinosu razvoju liberalizma i njegovim vanjskopolitičkim shvaćanjima vidi u: Theiner, P., *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik. Fridrich Naumann im Wilhelminischen Deutschland*, Baden-Baden, 1983.

perijalnom politikom Velike Britanije, okreće se srednjoj i jugoistočnoj Europi.

Njegova ideja Srednje Europe zagovara izgradnju velesile u središtu ovog kontinenta, koja bi se mogla oduprijeti Britaniji, Francuskoj, te carskoj Rusiji, kao glavnim konkurentima na kontinentu, iako je prije rata predlagao velikonjemačko rješenje, koje podrazumijeva razgradnju Austro-Ugarske i priključenje austrijskih dijelova Monarhije Bismarkovom carstvu; Naumann se u vrijeme rata bojao još jednog velikog sukoba njemačko-slavenskog svjetskog rata, zato zagovara očuvanje Habsburške monarhije. Jezgru svoje Srednje Europe vidi u sudbinskoj zajednici Njemačke i Austro-Ugarske, koje bi mogle stupiti u savez s Italijom, Turskom, skandinavskim državama i državama Beneluxa. Njegov je glavni cilj bio da uz pomoć ideje Srednje Europe ojača Njemačku i spasi podunavsku Monarhiju. Stoga je, svjestan nacionalnih sukoba koji su joj potresali temelje, razradio nacrt njene zajedničke privredne strukture te federativno organiziranu kulturnu autonomiju različitih naroda. Nada se da bi njegova Srednja Europa kroz kulturnu autonomiju naroda jamčila perspektivu crno-žute Monarhije. Veći dio političke elite malih srednjoeuropskih slavenskih naroda hladno je primio njegov ushit: "In Poesie und Prosa steige herauf, komm in die Höhe, Mitteleuropa". (U poeziji i prozi uzdigni se, dođi u visine, Srednja Europa). I sam je Naumann svjestan njihove skepse. On dobro vidi da se "slavenski narodi Poljaci, Česi i Hrvati, usprkos svome katolicizmu, sigurno do sada nisu priključili ideji srednjoeuropske svjetske sile, i trajat će izvjesno vrijeme dok oni to ne učine".²¹ Dakle, ipak za konačnicu čuva svojevrsni optimizam, koji mu ostaje jedina karta koju može odigrati. Naime, povijest je pokazala da se slavenski srednjoeuropski narodi nisu mogli zadovoljiti kulturnom autonomijom, nego traže vlastiti politički suverenitet. To nije ni čudno kad se zna da je Naumannova ideja Srednje Europe, koju on naizmjenično naziva savez država (Staatenbund) i naddržava (Oberstaat), u biti germanizatorska. Naumann jasno piše: "Mitteleuropa wird im Kern deutsch sein...".²² (Srednja bi Europa u jezgri bila njemačka). On nudi proširenje saveza na jugoistočne europske države, s idejom da Njemačka preko njih izbije na Bliski istok.

Istodobno dok zagovara fluidne granice između njemačke kulture i kultura jugoistočnih naroda, Naumann traži oštru odijeljenost Srednje Europe od Zapada. Njegova se Mitteleuropa svojim novim političkim jedinstvom i čvrstinom trebala udaljiti od Francuske i Velike Britanije. Ovim antizapadnim duhom on dosljedno slijedi prethodne germanske ideje Srednje Europe.

²¹Naumann, F., *Mitteleuropa*, Berlin, 1915., str. 65. Vidi: Banac, Ivo, Milan Kundera i povratak Srednje Evrope, *Gordogan*, 9, 23-24, 1987., str. 39-46.

²²Naumann, F., op. cit., str. 94.

Naumannova je ideja srednjoeuropskog Bunda, iako mnogo raspravljana, naišla na nerazumijevanje suvremenika. Za njemački generalštab i velikonijemce, zbog svoga relativnog razumijevanja za zatjeve malih srednjoeuropskih naroda te iz toga proizašlog kulturnog federalizma, nije bila dovoljno radikalna, dok je za lijeve socijaldemokrate i slavenske nacionaliste bila puko nastavljanje generalštabskih vojnih planova. Završetkom rata i raspadom Austro-Ugarske, Naumannova Mitteleuropa odlazi u povijest političkih ideja.

Zaključak

Germanska je politička misao, u razdoblju do kraja Prvog svjetskog rata, Srednju Europu razumijevala kao novu državu ili savez država u obliku višenacionalnog carstva pod njemačkom dominacijom. U biti se radilo, iako se to energično opovrgavalo, o jednoj agrarnoromantičnoj, ekspanzionističkoj imperijalističkoj koncepciji. Srednja Europa kao zamisao germanških krugova spada u društveno-političkom smislu u krug ideja koje u svojoj osnovi imaju predodžbu drukčijeg njemačkog razvoja, njemački posebni put (*der Sonderweg*). Pokret mladih, pokret reformacije života uopće, koji se javio potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, zagovara ideje povratka prirodnom seoskom slobodnom načinu života, spojene s konstruiranom principijelnom razlikom između mladih poletnih naroda Istoka i stare izivljene civilizacije Zapada. Antikapitalizam, odbijanje liberalnih i demokratskih vrijednosti te agrarna romantika, uzrokovane slabošću njemačkog građanstva, označile su željenu sliku društva vezanu uz ideju o sumraku Zapada Osvalda Spenglera. Okretanjem prema Istoku njemački se narod trebao očistiti od utjecaja Zapada, dobiti novu snagu i vratiti se vlastitoj mladosti. Konzervativna revolucija odbijala je društvene i političke forme života Zapada, demokraciju i industrijsko društvo, te u prvi plan stavljala ujedinjenje njemačke nacije. Nije bilo govora o tome da bi ti ideali trebali prijeći granice Srednje Europe, neovisno o tomu kako su one bile određene. Germanska je zamisao Srednje Europe bila statična. Trebala je stvoriti jedan vlastiti unutarnji svijet, a na posljetku bi rasla do vodeće svjetsko-povijesne snage.

Izgledi za realizaciju ove ideje nisu postojali. Njemačko carstvo nije moglo energično slijediti takvu koncepciju. Za suvremenu njemačku politiku prednost je, uz iznimku zločinačke političke koncepcije nacista, dobila politika orijentacije prema Zapadu i njemu primjerenoj liberalno-demokratskoj kulturi.

Tihomir Cipek

MITTELEUROPA
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF
GERMANIC IDEAS OF CENTRAL EUROPE
UNTIL 1919

Summary

The author looks into the Germanic ideas of Central Europe until the end of World War One. First, he reviews different meanings of the term “Central Europe” and its omission or inclusion in encyclopaedias and lexicons. Then he goes on to describe the concepts of Central Europe by German and Austrian thinkers, who define it as various ways of political, cultural and economic organization of the Central European region. The Germanic ideas of Central Europe tried to politically link the divided German ethnos, protect it from the influence of the “decadent” West and create a bulwark towards Russia. The author concludes that the underlying base of the Germanic ideas of Central Europe is German history as a “special path” (*der Sonderweg*). That is why they are grounded in romanticism and the rebuttal of liberal and democratic values, ensuing from the fatuity of German bourgeoisie. These ideas were proselytised with the intention of securing for the young nation its exclusive space, Central Europe, and ensuring its place in world history.